

УДК 282:94+908(477.63)

Наталія МОСІУКОВА

**Антирелігійна діяльність влади
на Катеринославщині (Дніпропетровщині)
у 20-ті рр. ХХ ст.
(на прикладі Римо-католицької церкви)**

Досліджено складові антирелігійної діяльності радянської влади на Катеринославщині (Дніпропетровщині). Показано, що боротьба з релігією не припинялася протягом 20-их рр. ХХ ст., але щодо представників Римо-католицької церкви мали місце деякі поступки, які вкладалися в систему методів “батога і пряника” та не передбачали кардинальних змін в релігійній політиці держави. Визначено особливості антирелігійної діяльності на Катеринославщині (Дніпропетровщині) та зроблено порівняльний аналіз методів, що їх застосовували комуністи в цьому та в західних регіонах України.

Ключові слова: антирелігійна діяльність, Катеринослав (Дніпропетровськ), римо-католики, радянська влада

Natalia Mosiukova

Anti-religious activity of authority in Katerynoslav region (Dnipropetrovsk region) in the 1920s (on example of the Roman Catholic Church)

The components of the anti-religious activity of Soviet authority in Katerynoslav region (Dnipropetrovsk region) in the 1920s are studied. It is shown that the struggle against religion did not stop during the 1920s, but there were some concessions to the representatives of the RCC, which were embedded in the system of methods of “whip and gingerbread” and did not provide for radical changes in the religious policy of state. The peculiarities of anti-religious activity in Katerynoslav region (Dnipropetrovsk region) are determined and comparative analysis of the methods used by the communists in this and in the western regions of Ukraine is made.

Keywords: anti-religious activity, Katerynoslav (Dnipropetrovsk), Roman Catholics, Soviet authority

Майже 30 років тому Україна здобула незалежність. За цей період народилось і виросло багато людей, які не жили в Радянському Союзі, що може пробудити у шанувальників СРСР надію переконати молоде покоління в доцільності існування “першої в світі соціалістичної держави”, а цього допустити не можна. Отже, процес переосмислення радянського минулого, який розпочався в Україні з кінця 80-их рр. ХХ ст., потребує подальших наукових розробок, в тому числі і праць щодо діяльності більшовиків проти релігії та Церкви. Якщо в дослідженні антирелігійної діяльності радянської влади на загальнодержавному рівні українські вчені досягли вагомих результатів, то на регіональному рівні означена тема не є достатньо вивченою, особливо це стосується питань, пов’язаних з історією Римо-католицької церкви на півдні та сході України.

Метою статті є аналіз форм і методів антирелігійної діяльності влади на Катеринославщині (Дніпропетровщині) у 20-ті рр. ХХ ст.

В архіві Дніпра знаходяться документи, які зберігають сумний колорит тієї епохи і дослідження яких дозволило виконати поставлене завдання. Саме вони, а також матеріали, що публікувала у 20-ті рр. ХХ ст. місцева преса (цитовані здебільшого російською мовою – мовою оригінала, щоб не втратити специфіку радянських висловів) є джерельною базою даної статті. Праці Н. Рубльової [22], Р. Андрущака [1], Т. Рафальської [20], В. Нестеренка і В. Сторчового [10] допомогли зробити картину репресій проти Римо-католицької церкви (далі – РКЦ) в Україні більш повною і порівняти методи, що їх застосовували комуністи у ході боротьби з релігією в різних регіонах України. Вагоме доповнення до загальної ситуації щодо РКЦ дає стаття Н. Буланової [3], присвячена взаєминам радянської держави з римо-католицькими громадами на Катеринославщині у 20-ті рр. ХХ ст., вчена зробила акцент на діяльності парафії святого Миколая у Кам'янському.

Антирелігійна сутність більшовицької влади проявлялася в її документах, репресивній діяльності щодо вірян і священників, яка мала місце ще під час визвольних змагань, в нахабному грабуванні церков, яке “прикривалося” словами про необхідність боротьби з голодом (1921–1922).

Становище РКЦ в радянській Україні обтяжував той факт, що вона була підпорядкована Риму, більшовиків драгував величезний вплив ксьондзів на вірян, більшість яких належала до польської національної меншини.

Однією з противаг означеним вище “обтяжуючим” обставинам у 20-ті рр. ХХ ст. була політика коренізації. Більшовики розуміли важливість католицької віри для поляків і на пленумі ЦК КП(б)У (1923) зазначали, що “антирелігійну пропаганду серед поляків [...] необхідно провадити дуже обережно, особливо щодо закриття костьолів, що може бути витлумачено як національне переслідування” [26, с. 113].

Усвідомлюючи важливість проведення політики коренізації, більшовики не могли собі дозволити діяти проти РКЦ, “понад 90% кліру якої були поляками” [22, с. 235], “лобовими” методами, але і відмовитися від антирелігійної політики вони не могли. В партійних документах не йшлося про припинення антирелігійної пропаганди, навпаки, ЦК КП(б)У пропонував губкомам у щомісячних звітах детально зупинятися на загальному стані справ антирелігійної пропаганди в губерніях, а також підкреслювати ті неправильні дії місцевої влади, які утруднюють антирелігійну пропаганду на місцях [30, арк. 32]. На Катеринославщині вона не припинялася протягом усього десятиріччя (1920-ті). Не передбачалося і послаблення “бдительности” [31, арк. 7 зв.].

Традиційно діячі “атеїстичного фронту” активізували свою діяльність перед Різдвам та Великоднем. Найбільш розповсюдженою формою пропагандистської роботи вказаного напрямку у Катеринославській губернії (Дніпропетровській окрузі) була організація т. зв. комсомольського різдва та комсомольської пасхи. Варіанти проведення заходів могли бути різними. Так, у 1922 р. на Різдво було організовано “комсомольський карнавал”. “Карнавал должен закончиться, – писала місцева газета “Звезда”, – большим шествием с факелом, фейерверком и сжиганием “богов”, совершенно ненужных трудящемуся люду” [8, с. 1]. Слід зазначити, що це “дійство”

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

проводилося під час голоду, який вирував у країні в 1921–1922 рр. і, прикриваючись яким, більшовики грабували церкви.

Підсумовуючи результати “комсомольського різдва” 1922 р., влада зазначала, що його проведення “в виде открытой массовой кампании с уличными демонстрациями” мало позитивні наслідки, але, з іншого боку, викликало “озлобление верующей части населения” [27, арк. 10]. Була висловлена думка, що на Катеринославщині “празднование должно носить менее широкий характер” [8, с. 1]. Це було враховано і “комсомольська пасха” носила вже більш закритий характер, завдяки чому “обострения среди населения не вызвала” [27, арк. 10], але і не охопила “в полной мере широкие массы” [27, арк. 10].

Питання організації “комсомольського різдва” і “комсомольської пасхи” стояли на порядку денному і в наступні роки, при цьому їхнє проведення планували так, щоб “охопити заходами” і католицькі, і православні свята. Так, питання щодо проведення “комсомольської пасхи” 1923 р. обговорювалося у лютому (тобто під час Великого посту як для православних, так і для католиків), а у березні (до Великодня і за григоріанським, і за юліанським календарем) вже була створена комісія [16, арк. 5, 12 зв.], заняття, які проводились перед Різдвам для прополектива антирелігійників, повинні були закінчитися до 25 грудня (католицького Різдва) [27, арк. 6], питання про проведення “комсомольського різдва” 1923/1924 рр. розглядали у листопаді 1923 р. В тому році прийняли рішення “никаких демонстраций не устраивать, проводить кампанию широко в закрытых помещениях с большим охватом широких беспартийных масс” [16, арк. 57].

Такої ж тактики комуністи дотримувалися і в наступні роки. Наприклад, у 1924 р. на православне Різдво організували в клубі лекцію щодо походження релігії, Землі та людини, концерт відповідного напрямку, поставили антирелігійну п'єсу “Недолюдки” українською мовою, але означений захід мав не тільки антиправославний характер, а також був спрямований і проти інших релігій. Власне про це писала газета “Звезда”, повідомляючи, що “печаль и горе раввина и попа, муллы и ксендза, лишившихся прихожан, благодаря сознательности рабочих, вызвали у последних здоровый смех” [7, с. 9]. Місячник антирелігійної пропаганди, який припадав на час Великого посту, мав антихристиянське спрямування та передбачав проведення лекцій по “мировозданию и происхождению религии и христианства” [2, с. 3]. У 1925 р. місцева влада не залишила поза увагою католицьке Різдво і саме 25 грудня критикувала основи християнства, заперечуючи навіть факт народження Ісуса Христа [21, с. 3].

Антирелігійна пасхальна кампанія мала місце і у 1924 р. [17, арк. 19], іноді заходи проводили безпосередньо у цехах [2, с. 3].

У 1926 р. Великодні дні припали на 1 травня і окружком КП(б)У вважав, що “этот момент обявывает партийные организации принять все необходимые меры к недопущению открытой антипоповской агитации и проявлению моментов оскорбляющих религиозные чувства остальной части населения” [29, арк. 23]. Форма проведення заходів “у закрытых помещениях” стала в означені роки традиційною, але у 1926 р. антирелігійні доповіді, лекції, бесіди було рекомендовано “ув'язати з політичними гаслами 1 травня” [29, арк. 23]. “Антивеликодня робота” 1927 р. також передбачала

проведення доповідей, бесід, лекцій. Серед запропонованих тем: “Релігія – знаряддя світової реакції...”, “Релігія – гальмо соціалістичного будівництва”, “Великдень (його походження і розвиток, церковні і релігійні свята)” та ін. Було рекомендовано також організувати “безвірницькі вечори” [28, арк. 529]. Означений документ по суті містив пропозицію рекламувати утворену в 1927 р. на Дніпропетровщині Спілку войовничих безвірників, класифікуючи її як “знаряддя боротьби проти релігії” [28, арк. 529].

Подальші антирелігійні кампанії, в тому числі і на початку 30-их рр. ХХ ст., включали в себе “втягнення в лави Спілки войовничих безвірників нових мас трудящих”, а також перетворення її на “масову бойову організацію для боротьби з релігією [6, с. 1].

Попри антирелігійні заходи, які проводила місцева влада Катеринослава, губвиконком констатував, що робота по лінії відокремлення Церкви від держави не є систематичною і “страдает неполнотой”. Про це повідомлялося також начальнику адміністративного відділу НКВС [15, арк. 334].

З метою посилення антирелігійної пропаганди створювалися “наукові гуртки”. Вони діяли при профшколах, вищих навчальних закладах, партшколах і мали “ухил в бік релігійних віровчень” [25, арк. 38]. Сільгосппрацівників планували “накачать известной порцией знаний” в гуртках з природничо-науковим ухилом [25, арк. 38]. На селі розгляд таких питань, як “Релігія та класова боротьба”, “Церква та держава”, “Релігія і революція на селі” мав бути доповнений темами, що роз’яснюють “производственно – хозяйственные корни весенних праздников” [29, арк. 23]. Діти ж, які мали схильність до природничих наук, повинні були “подвергаться специальной обработке в специальных кружках” [25, арк. 40].

Крім організації гуртків (на лютий 1924 р. у Катеринославській окрузі було 7 різних гуртків *a la* “безвірник”) проводили агітацію за радянські весілля та “октябрини” [12, арк. 131], виписували відповідну літературу [17, арк. 9].

Влада розуміла, що атеїстична діяльність потребує підготовлених кадрів з багажем відповідних знань, а таких людей було недостатньо. Для того, щоб мати можливість “обслуговувати”, наприклад, різдвяну пропаганду, Катеринославський губком запропонував організувати пропколектив антирелігійників з найбільш підготовлених членів КПУ та КСМУ. Заняття повинні були відбуватися 2–3 рази на тиждень [27, арк. 6]. З цією ж метою скликали курси – з’їзди актива по антирелігійній пропаганді [17, арк. 2], йшлося також про створення методологічного бюро [25, арк. 39]. До означеної роботи планували залучати вчителів, але після “політперевірки”, бо серед них було багато віруючих, а, отже, для роботи з вчителями пропонували застосовувати “товарищеское влияние, товарищеские суды” [25, арк. 39]. При всій “недосконалісті” інтелігенції (з точки зору більшовиків) саме вона мала знання і ці знання більшовицька партія хотіла використати в своїх інтересах. Залучали представників певної національності, наприклад, поляків – членів КП(б)У для агітації серед “польських кругов” [30, арк. 161].

У антирелігійній пропаганді брали участь засоби масової інформації, заклади культури. Так, на губернській нараді робітників агітпропів наголошували на тому, що “печать должна служить делом антирелигиозной пропаганды” і пропонували

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

в партійному журналі “Звезда” створити спеціальну “сторінку антирелігійника”, а також систематично публікувати матеріали означеної тематики в газетах “Звезда” і “Зірка” [25, арк. 40] (в кінці 1920-их рр. йшлося вже про утворення антирелігійного відділу в газетах “Зірка”, “Заря” та “Майбутня зміна” [24, арк. 92]). У 1923 р. на засіданні колегії агітпропа губкома КП(б)У було прийнято рішення про організацію антирелігійної виставки [16, арк. 28], а у 1924 р. вона вже діяла [17, арк. 7].

На згаданому вище засіданні Катеринославського губкома КП(б)У ставили питання про створення антирелігійних бібліотеки та музею [16, арк. 5 зв., 28], але ця справа затягнулася на роки – у 1931 р. питання щодо організації у Дніпропетровську спеціального антирелігійного музею обговорювала міська рада Спілки воєвничих безвірників [9, арк. 123], а у 1932 р. до секретаря обкома КП(б)У було відправлено обґрунтування необхідності існування не створеного ще антирелігійного музею [5, арк. 44].

Іноді влада намагалася уникати конфліктів з вірянами РКЦ, а в питаннях участі в релігійних обрядах деяких громадян не проявляла надмірної принциповості (принаймні в 1920-ті – на початку 1930-их рр.). Так, в статті Наталії Буланової є приклад католицького священника, який відмовився обвінчати комуніста, був за це заарештований, але через деякий час звільнений під тиском місцевої римо-католицької громади [3, с. 45]. Більше того, комуніст, “червоний командир” і при цьому парафіянин костелу “не тільки не був виключений з партії за спробу вінчання, але й не отримав навіть догани” [3, с. 49]. Означені події відбувалися в першій половині 1920-их рр., бо саме в ці роки, за словами Олександра Слоневського, у Кам’янському служив ксьондз Томашевський, про якого йшлося вище, і був тоді “єдиним священником кам’янського костела святого Миколая” [23]. Отже, цей факт, на нашу думку, говорить не тільки про “період невизначеності місцевих органів влади у відносинах з віруючими на початковому етапі становлення радянської влади на Катеринославщині” (за версією Н. Буланової) [3, с. 45], а й про небажання влади сваритися з польською національною меншиною в період, коли її планували “радянлізувати”, а також налаштовувати проти себе лояльних громадян, яких серед поляків і так було небагато. Підтвердженням факту “загравання” влади з національними меншинами, певними верствами населення навіть за рахунок дотримання принциповості в питаннях релігії, є подія, що відбулася з мешканцем німецької (римо-католицької) колонії Ямбург, якого при першому голосуванні не прийняли до партії, бо треба було перевірити його “відносно здійснення обряду поховання дитини” [14, арк. 69]. Через десять днів члени Дніпропетровського райкому КП(б)У вирішили прийняти означеного громадянина до “кандидатів партії” з обґрунтуванням “як селянина” [14, арк. 80]. Очевидно у 1930 р., тобто у розпал колективізації, партія була зацікавлена в прихильності селян і збільшенні кількості комуністів на селі, і навіть на початку 1930-их рр. могла “заплющити очі” на факт участі майбутнього комуніста у релігійному обряді.

Паралельно з певними “відступами” від загальноприйнятої антирелігійної діяльності влада застосовувала методи залякування вірян, “робила ставку” на підірвання єдності Вселенської церкви, зміну її структури, підпорядкування Римо-католицької церкви України радянській державі. В другій половині 1920-их рр. в СРСР (і в Україні

зокрема) відбувалися процеси над католицькими священниками. Місцева преса надавала інформацію про ці судилища. Так, у квітні 1925 р. на шпальтах газети “Звезда” висвітлювався хід судових процесів: у Ленінграді – над ксьондзом Уссасом [4, с. 2] та в Одесі – над групою католицьких священників [18, с. 2]. У 1928 р. було надруковано лист ініціативної групи римо-католицького духовенства на Поділлі, в якому ксьондзи зазначали, що “радянська влада дала повну незалежність і свободу католицькій діяльності [...] а частина польського духовенства [...] зав’язувала відносини з представниками польської буржуазної держави”, заявляли, що “відмовляються від антирадянських проповідей”, погоджуються на зв’язок з Ватиканом “тільки легальним шляхом, через НКВС” [13, с. 5]. Сам лист, відгуки на нього, а також матеріали судового процесу над “польським шпигуном” єпископом Скальським друкувала місцева газета “Звезда” [11, с. 5; 19, с. 1]. Катеринославський округовий комітет КП(б) У також не обділив своєю увагою цю проблему, зазначивши, що виступи ксьондзів з засудженням польського уряду викликали розкол в середовищі вірян-католиків та духовенства в питанні про відокремлення від костелу в Польщі [12, арк. 234].

В кінці 1920-их рр. комуністи від методів залякування перейшли до прямих репресій – у 1929 р. були заарештовані і засуджені до позбавлення волі настоятель Дніпропетровської римо-католицької парафії М. Вольф та Кам’янської – Я. Розенбах. У тому ж році зачинили і костел у Кам’янському – перший, за словами Н. Буланової, з римо-католицьких храмів на Дніпропетровщині [3, с. 49].

Методи антирелігійної діяльності влади в 1920-ті рр. на Катеринославщині (Дніпропетровщині) та в західних областях України певною мірою були подібні. Так, Р. Андрушак, досліджуючи релігійну політику радянської влади на Поділлі в означений період, серед форм пропаганди називає лекції, бесіди, антирелігійні художні вечори, спектаклі [...] на селі агітація будувалась на основі природознавства, застосовувались літні форми клубної роботи – прогулянки, екскурсії, кіно, театр [1, с. 94], створювались природничо-наукові або сільськогосподарські гуртки [1, с. 95]. Керівництво дбало про підготовку антирелігійників-доповідачів, серед римо-католиків агітаційна робота доручалась керівникам-полякам [1, с. 95–96].

Як на Катеринославщині (Дніпропетровщині), так і на Поділлі, влада приділяла увагу дітям – їх, як пише Р. Андрушак, науково-матеріалістичному вихованню, щоб потім зробити з них “безбожників” [1, с. 99].

В обох цих регіонах (Катеринославщина та Поділля), попри репресії, влада “загравала” з представниками національних меншин. Такі приклади наводять в своїй статті В. Нестеренко і В. Сторчовий: з одного боку, “у лютому 1925 року Кам’янець-Подільське ДПУ сфабрикувало справу проти місцевих ксьондзів”, а з іншого – у квітні того ж року “крім революційних свят, встановила такі дні відпочинку для громадян: 18 квітня (Страсна п’ятниця), 20 квітня (Великдень), 28 травня (Вознесіння), 25 грудня (Різдво)” [10, с. 57].

Попри певну подібність методів, слід визнати більшу масштабність антикатолицької діяльності влади в західних областях України. Якщо у Катеринославській (Дніпропетровській) окрузі відповідні інституції часто активізувались тільки на Різдво та Великдень і агітували проти Церкви взагалі (окремо про римо-католиків

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

йшлося дуже рідко), то, наприклад, на Поділлі “в першу чергу увага зверталась саме на Римо-католицьку церкву” [1, с. 92].

Радянська влада також і на Житомирщині “особливу увагу приділяла Римо-католицькій церкві” [20, с. 179]. Дослідники пояснюють це прикордонним становищем вказаних земель і близькістю до Польщі [1, с. 92; 20, с. 179]. У цих регіонах РКЦ мала сильний вплив на католиків. Р. Андрущак, цитуючи один зі звітів влади, зазначає: “Польське населення дотримується одностайності відносно релігії. В той час, коли в церквах навіть під час великих свят знаходиться мало людей (переважно дорослих), в костелі навпаки – дорослі і молодь активно відвідують літургії [...] антирелігійне виховання дітей зводилось нанівець [...] організовувалися паломництва” [1, с. 100, 128, 133–134]. Слід додати, що в західних областях римо-католицьких громад було набагато більше, ніж в південних і до їхнього складу входила велика кількість (у порівнянні з Дніпропетровщиною) парафіян. В Південній Україні більшість римо-католиків мешкала в містах, а в Західній – у селах, де населення було більш релігійним.

Таким чином, у 20-ті рр. ХХ ст., коли в країні було проголошено політику коренізації, комуністична влада не могла застосувати весь свій репресивний потенціал проти РКЦ. Водночас боротьба з релігією (в тому числі і проти РКЦ) не припинялася.

Одним з методів антирелігійної діяльності була пропаганда. Катеринославські (Дніпропетровські) антирелігійники активізувалися переважно в період великих релігійних свят – Різдва та Великодня. Протягом 1920-их рр. традиційними були т. зв. комсомольське різдво і комсомольська пасха (використовували дати як православних, так і католицьких свят). Проводилася також агітація за радянські весілля, “октябрини”, в клубах читали лекції, влаштовували концерти, ставили п'єси антирелігійного характеру. У пропаганді брали участь місцеві засоби масової інформації, заклади культури, Спілка воєвничих безвірників.

Влада губерньського (округового) центру відчувала брак кадрів потрібного рівня і намагалася подолати це шляхом організації “наукових гуртків” при профшколах, партшколах, вищих навчальних закладах, залучати до цієї справи інтелігенцію.

Попри те, що влада іноді “заплющувала очі” на окремі прояви релігійності у деяких своїх прибічників, “загравала” з представниками національних меншин, в цілому Комуністична партія проводила політику залякування вірян, намагалася “посяяти” недовіру між ксьондзами і парафіянами. В кінці 1920-их рр. влада перейшла до активних репресивних дій.

На Катеринославщині (Дніпропетровщині) антикатолицька діяльність була не такою масштабною, як в західних регіонах України. Це обумовлено тим, що в західних регіонах римо-католицькі громади були потужнішими, їх було більше. Крім того, в Південній Україні римо-католики мешкали переважно в містах, а в Західній – у селах, тамтешнє населення було більш релігійним, а це вимагало від влади додаткових агітаційних зусиль. Більша частина документів місцевої влади антирелігійного характеру на Катеринославщині (Дніпропетровщині) була спрямована проти Церкви взагалі, але іноді були визначені конкретні напрямки діяльності – “тихонівська Церква”, секти, РКЦ.

1. Андрущак Р. І. Римо-Католицька Церква на Поділлі в умовах радянської релігійної політики: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України". Вінниця, 2018. 280 с.
2. Борьба с религиозным дурманом. *Звезда*. 1924. 10 февр.
3. Буланова Н. Римо-католицькі громади та клір на Катеринославщині в 1920-х рр.: взаємини з владою. *Історія релігій в Україні: актуальні питання*. Львів: Логос, 2019. С. 43–50.
4. Дело ксендза Уссаса. *Звезда*. 1925. 16 апр.
5. Директивы Всеукраинского архивного управления о создании партархивов и организации областного архивного управления в г. Днепропетровске; докладные записки о работе музеев исторического, революции и антирелигиозного. *Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО)*. ФП. 19. Оп. 1. Спр. 437.
6. За справжнє розгортання антирелігійної роботи. *Пролетарська правда*. 1931. 6 січ.
7. Как строители праздновали рождество. *Звезда*. 1924. 6 янв.
8. Комсомольское рождество. *Звезда*. 1922. 23 дек.
9. Материалы о работе среди женщин. Материалы обследования положения антирелигиозной работы по Днепропетровску и др. *ДАДО*. ФП. 18. Оп. 1. Спр. 966.
10. Нестеренко В., Сторчовий В. Преса Поділля як джерело дослідження релігійних процесів в УСРР у 20-ті рр. *Історія релігій в Україні: актуальні питання*. Львів: Логос, 2020. С. 54–59.
11. Отклики на декларацию ксендзов (постановление общего собрания верующих католиков г. Каменского). *Звезда*. 1928. 26 февр.
12. Переписка окружкома КП(б)У с райкомами по вопросу агитпропработы. *ДАДО*. ФП. 7. Оп. 1. Спр. 276.
13. Письмо инициативной группы римско-католического духовенства на Подолии. *Звезда*. 1928. 15 янв.
14. Протоколы заседаний Днепропетровского райкома КП(б)У. *ДАДО*. ФП. 7. Оп. 2. Спр. 71.
15. Протоколы заседаний и информации губернских ликвидационных комиссий по отделению церкви от государства и переписка с админотделами губисполкомов о регистрации уставов и присылке сведений о составе и деятельности религиозных общин. *Центральный державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 199.
16. Протоколы заседаний коллегии агитпропа губкома КП(б)У. *ДАДО*. ФП. 1. Оп. 1 (доп.). Спр. 71.
17. Протоколы заседаний коллегии агитпропа Екатеринославского окрпарткома. *ДАДО*. ФП. 7. Оп. 1. Спр. 155.
18. Процесс ксендзов в Одессе. *Звезда*. 1925. 17 апр.
19. Процесс польского шпиона – епископа Скальского. *Звезда*. 1928. 27 янв.
20. Рафальська Т. Репресивна політика радянської влади проти духовенства і віруючих на Житомирщині у 20–30-х роках ХХ ст. Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки. 2010. Вип. 6. С. 177–186.
21. Рождество Христово. *Звезда*. 1925. 25 дек.
22. Рубльова Н. Невідома ділянка "антирелігійного фронту": боротьба владних структур УСРР проти римсько-католицької церкви, 1920-і роки. *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 1998. № 1–2. С. 228–243.
23. Слоневский А. Жизнь. Смерть. Воскресение. URL: www.shicola.net/wp-content/uploads/2014/12/Жизнь.Смерть.Воскресение.Переиздание.pdf (дата звернення – 04.04.2018).

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

---

24. Стенограма 2-го округового з'їзду Спілки войовничих безвірників Дніпропетровщини. *ДАДО*. ФП. 7. Спр. 1530.

25. Стенографический отчет губернского совещания работников агитпропов. *ДАДО*. ФП. 1. Оп. 1 (доп.). Спр. 106.

26. Тези по антирелігійній пропаганді. *Про релігію і атеїстичне виховання: зб. документів і матеріалів*. Київ: Політвидав України, 1979. С. 109–115.

27. Циркуляри губкома КП(б)У. *ДАДО*. ФП. 7. Оп. 1. Спр. 152.

28. Циркуляри, інструкції і положення ЦК КП(б)У по вопросам агитпроп. и культпросветительной работы. *ДАДО*. ФП. 7. Оп. 1. Спр. 1038.

29. Циркуляри окружкома КП(б)У по вопросам агитации и пропаганды и культпросветработы. *ДАДО*. ФП. 7. Оп. 1. Спр. 761.

30. Циркуляри ЦК КП(б)У и губкома КП(б)У. *ДАДО*. ФП. 1. Оп. 1. Спр. 616.

31. Циркуляри ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У о борьбе с меньшевиками, об отношении к религиозным организациям, об укреплении профсоюзной работы, о мерах укрепления работы на селе. *ДАДО*. ФП. 1. Оп. 1. Спр. 1068.